

Helene Nolthenius
Muziek tussen hemel en aarde;
De wereld van het Gregoriaans 1981

Inleiding heruitgave 2009

Etty Mulder

In de openingspassages van dit boek heeft Helene Nolthenius in 1981 haar lezers direct willen meevoeren in ‘de wereld van het Gregoriaans’. Zonder veel uitleg over haar werkwijze en bedoelingen steekt zij van wal. Een ‘voorspel’ zet de toon en de lezer volgt op haar aanwijzing ‘het klankspoor terug’, ‘terugstrevend naar ginds’, ‘luisterend naar toen’: hoe de christelijke liturgie, ontstaan binnen een sekte in de synagoge, geleidelijk zichtbaar werd vanuit de duistere catacomben waar zij letterlijk ondergronds werd gevierd..., hoe daar waar vroeger de Romeinse rechter zat, nu de bisschop plaats nam..., hoe het keizerrijk uitgeleefd raakte en hoe, in een bonte multiculturele chaos van verval, onder de druk van volksverhuizingen, pestepidemieën en hongersnood, langzaam maar gestaag de zang tot ontwikkeling kwam waarmee de liturgie onverbreekelijk verbonden zou zijn: het Gregoriaans. Wanneer Nolthenius haar boek in 1981 presenteert, is het dertig jaar geleden dat zij in de ‘proloog’ van haar beroemde *Duecento* de spreekwoordelijk geworden zin bezigde: ‘wie zulk een tijd wil beschrijven, dient soms de wetenschap te laten voor wat zij is’, een zin waarmee zij jarenlang ook in haar academische omgeving zou worden vereenzelvigd.

In de vaart en het brede appel aan de verbeelding waarmee de schrijfster in *Muziek tussen hemel en aarde* van wal steekt, bespeurt de lezer nog sporen van die meeslepende toonzetting van dertig jaar terug. Maar de auteur heeft zich in de vele tussenliggende jaren in verschillende literaire en wetenschappelijke publicaties wel gewapend tegen een te exuberante stijl, zonder aan stilistische kracht in te boeten. In haar associatieve volgen van ‘klanksporen terug’ sluit zij onbedoeld aan bij de nieuwste ontwikkelingen in de cultuurwetenschap die de jaren tachtig beheersen. Het zal nog zo’n tien jaar duren voordat de bijzondere interdisciplinaire positie van Nolthenius als muziekhistorica wordt onderkend in kringen van cultuurhistorici. Bij de verschijning van dit boek had men nog geen oog voor deze positie, misschien mede omdat het in de context van haar andere werk werd gepubliceerd bij een literaire uitgever.

Prominenten als Kees Fens, Antoine Bodar en Huub Oosterhuis, bij uitstek deskundig in de dynamische wereld van de Nederlandse katholieken, tonen zich ten nauwste verbonden met het boek, zowel met de cultuurhistorische rijkdom ervan als met de actuele vraag naar het maatschappelijk engagement die er voor velen uit voortvloeit. Nolthenius presenteert onverbloemd de grootsheid en de rijkdom van de religieuze traditie in een tijd waarin deze door de kerk in feite is afgezworen als ‘niet langer bruikbaar’.

Het Gregoriaans als officiële zang van de kerk maakte deel uit van de leerstof die Nolthenius van 1958 tot 1976 doceerde als hoogleraar in de muziekgeschiedenis van de oudheid en de middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit Utrecht. In het studieprogramma muziekwetenschap kwam dit liturgisch gebonden repertoire in

principe als zelfstandig materiaal, buiten de religieuze context, aan de orde. Dit betrof duizenden schriftloze, eenstemmige vocale melodieën met tekst, die zich, ‘eenmaal de kerkdeur uitgeslopen’, in een proces van secularisatie geleidelijk transformeerden in rijke wereldlijke vormen en bewerkingen. Dat overgangsproces vormde de basis van alle traditionele muziek van West-Europa die rond het jaar 1000 tegelijk met het ontstaan van het notenschrift en de meerstemmigheid, tegelijk ook met de invoering van het christelijke geloof in Noordwest-Europa tot ontwikkeling begon te komen. De zelfstandige musicologische functie van het Gregoriaans als bakermat van ‘de muziek van het Westen’, geworteld in de liturgie, bepaalde voor Nolthenius destijds een deel van haar onderwijs- en onderzoekstaak. Het spreekt vanzelf dat het concilie waardoor het Gregoriaans in 1963 als bestanddeel van de liturgie werd afgeschaft, op de aard en de omvang van die taak geen enkele invloed had of kon hebben.

In de cultuurwetenschappelijke benadering die Nolthenius hanteerde bij haar studie van het Gregoriaans was begin jaren zeventig een nieuwe fase aangebroken. Meer en meer werd in die jaren in de internationale mediëvistiek de herkomst en vroege ontwikkeling van het Gregoriaans aan de orde gesteld. Dat de naam ‘Gregoriaans’ waarin een referentie naar de zesde-eeuwse paus Gregorius ‘de Grote’ doorklinkt, onjuiste associaties wekte, was inmiddels genoegzaam bekend; de mythische afbeelding van deze paus met een ‘hem het Gregoriaans influisterende duif’ was inmiddels ontmaskerd als een fantasie uit later tijd. Al eerder, vooral in de jaren zestig, was aandacht besteed aan het gegeven dat het Gregoriaans in de mondeling overgeleverde vorm waarin het ten slotte vanaf de negende eeuw werd gecodificeerd, niet uit Rome afkomstig was, maar in noordelijke centra door de Franken was vastgelegd, onder meer in

(...)

Het belangrijkste dat in 1981 bij de ontvangst van dit boek is opgemerkt, lag overigens op een totaal ander terrein dan de historiografie. Het boek werd gelezen door bovengemiddeld geïnteresseerden: sympathisanten met de rooms-katholieke traditie, liefhebbers van het Gregoriaans en zij die zich beroepshalve wetenschappelijk bezighouden met de middeleeuwse muziek. Het kende noch in Nederland, noch in het buitenland een precedent: nooit is de ontwikkeling van het Gregoriaans – tot dan toe een exclusief theologisch onderwerp – eerder beschreven in een kunst- en cultuurhistorische context zoals Nolthenius die in 1981 bood. Het was de schoonheid van die beschrijving, en van het materiaal zelf waarom het boek werd bewonderd, niet vanwege een nieuwe wetenschappelijke methodiek.

De merendeels spiritueel geïnteresseerde lezers waardeerden *Muziek tussen hemel en aarde* bovenal ook vanwege een actueel gegeven dat met de geloofspraktijk samenhangt: het feit dat het een schijnwerper richtte op het Gregoriaans en daarmee ook op de Latijnse mis, die beide uit de kerk verdwenen waren.

Als ‘ervaringsdeskundige’: bekeerling die het geloof weliswaar had afgezworen maar er niettemin mee verbonden bleef, stond de auteur in aanzien. Vanwege haar inhoudelijke kennis en praktische betrokkenheid werd aan haar mening bijzonder veel waarde gehecht, al stelde het velen daarbij teleur dat de kerkpolitieke ontwikkelingen voor haar persoonlijk ondergeschikt waren aan de *historische* betekenis die zij toekende aan het Gregoriaans.

Haar mening had gezag in de kringen waarin zich in Nederland na 1963 de discussie voltrok over het Tweede Vaticaans Concilie, dat onder leiding van paus Johannes xxiii de liturgie in de volkstaal mogelijk had gemaakt. Hiermee was een onvermijdelijke tegemoetkoming gedaan aan een steeds dringender roep om ‘verstaanbaarheid’ van de Latijnse liturgie, waarvan het Gregoriaans een onderdeel was. Deze muziek was daarmee, zoals Nolthenius placht te zeggen, buiten de kerk ‘in een reservaat’ terechtgekomen, waar ze met grote toewijding en soms ook nostalgie in ere werd gehouden. *Muziek tussen hemel en aarde* bevatte echter tegen deze achtergrond in het geheel geen ideologische boodschap. Het was geenszins

de bedoeling van de schrijfster om in de destijds heersende, op het verleden gerichte atmosfeer nostalgische behoeften te bevredigen, al werd haar werk, met grammofoonplaatje (de tijd vooruit) zeker ook in dit kader ter hand genomen. Zijzelf was de laatste om dit neveneffect van haar nieuwe boek te veronachtzamen. Dit kwam in allerlei reacties, in artikelen en interviews voor radio en televisie uitvoerig aan de orde.

(...)

Daartoe ontwierp zij voor haar boek een aanhangsel dat als bron van zakelijke en praktische informatie van onschatbare betekenis bleek te zijn. Door die uitvoerige informatie toe te voegen werd expliciet rekening gehouden met de mogelijkheid dat intussen veel zaken rondom het Gregoriaans, om te beginnen de terminologie, de zangvormen en zangboeken onbekend gebied (geworden) waren. In heldere schema's en verklaringen werd de praktische en technische informatie verstrekt die bij het lezen van dit boek een voorwaarde is. Zonder het niveau van de lezer te willen onderschatten gaf Nolthenius hier een instructieve handleiding, waarin voor alle duidelijkheid het Gregoriaans tot zijn meest feitelijke hoedanigheden wordt teruggebracht, verklaard en toegelicht. Voor de lezers van de heruitgave, nu bijna dertig jaar later, is kennisname van die uitvoerige informatie een nog dringender voorwaarde geworden. Tegelijk is de eventueel ideologische component in de betekenis van 'muziek tussen hemel en aarde', die destijds niet expliciet werd beoogd, dertig jaar na de eerste druk in een ander licht komen te staan. Sterker dan bij eerste verschijnen zou men vandaag kunnen stellen dat het werk 'staat' (en door het verstrijken van de jaren is komen 'te staan') voor een bloemrijk stuk wordingsgeschiedenis van onze civilisatie tegen een hoogst actuele achtergrond van interculturele en interreligieuze ontwikkelingen.

Als tekst voor een algemeen publiek belicht *Muziek tussen hemel en aarde* de officiële tradities en gebruiken van de christelijke beginselen waarin de beschaving van het Westen is geworteld: de liturgie en alle culturele en kunstzinnige uitingen die daarvan de kern en de omlijsting vormen. Intussen is na de datum van eerste verschijnen in 1981 een paradoxale beweging ingezet. De praktijk van het Gregoriaans heeft immers zowel in als buiten kloosters en kerken een opmerkelijke herwaardering en functionele renovatie ondergaan. Deze staat ook los van de rituelen waartoe het oorspronkelijk behoorde, en gaat voort op de na 1963 ingeslagen alternatieve routes, ook als hoog geprofessioniseerd onderdeel van de nieuwe vormen waarin die rituelen inmiddels werden gemoderniseerd. 'Modernisering' hield daarbij in veel gevallen ook een terugkeer naar de oude liturgie in. Hoe dan ook, steeds gaat het om de zang als voertuig van een geïndividualiseerde of nog steeds collectieve spiritualiteit, meditatieve en contemplatieve uitdrukkingskracht – mystieke inkeer die van alle tijden is.

In zoverre heeft Nolthenius destijds gelijk gekregen met haar impliciete veronderstellingen dat het Gregoriaans in de geschiedenis 'al voor hetere vuren' had gestaan en na 1963 niet zomaar zou verdwijnen.

(...)

Nolthenius mengde zich in deze internationale discussie en wijdde aan deze onderwerpen begin jaren zeventig enkele musicologische artikelen. Zij voelde zich daarbij geïnspireerd door voor die tijd revolutionaire denkbeelden over de structurele verbindingen tussen de melodieopbouw van de Gregoriaanse gezangen en de uitingvormen van beeldende kunst, fresco's, sarcofagen en mozaïeken ten tijde van het vroege christendom. Deze verwantschap vormde de basis van haar onderzoek in de jaren zeventig; ze hield daarover belangrijke lezingen in Rome en Florence en ook voor de Koninklijke

Nederlandse Academie van Wetenschappen in Amsterdam. Zij ontleende haar benadering aan een theorie over een gemeenschappelijke herkomst van creatieve uitingsvormen, die de kunsthistoricus Curt Sachs had geformuleerd in zijn werk *The Commonwealth of Art*. Pas nu, bijna dertig jaar later, is de toen ongekeerde, verregaand multidisciplinaire werkwijze waardoor ingenieuze parallellen tussen de kunsten werden onthuld, een actueel geworden. Pas nu lijkt het uitgangspunt dat Nolthenius toen koos, acceptabel en begrijpelijk, zij het dat men de diepgang van haar werk vandaag, als men het zou moeten overdoen, moeilijk zou kunnen evenaren. Voor het ontwikkelen van de kennis van zaken die ten grondslag lag aan dit boek, zijn in de tussenliggende tijd te veel wetenschappelijke en historische toeleveringsbronnen opgedroogd of afgesloten.

In de vraaggesprekken die de verschijning van haar boek begeleidden, wees Nolthenius er meermalen op dat de Latijnse liturgie en de liturgische betekenis van het Gregoriaans in de geschiedenis al vaker in de verdrinking waren gekomen, zonder dat de zang daarmee geheel en al uit de aandacht verdween. Ook onder de omstandigheden van secularisatie en ontkerkelijking in de tweede helft van de twintigste eeuw zou het op een of andere manier wel stand houden. Maar nu het Latijn van hogerhand uit de liturgie was geschrapt, zag zij het wel degelijk als haar taak om uitleg te verschaffen over de betekenis van de rituelen, de opbouw van de mis en de getijden en de geleiding van het kerkelijk jaar met zijn vaste momenten en feesten, waardoor het Gregoriaans op een functionele wijze ‘aan de tijd’

De grote betekenis van het boek ligt vandaag nog steeds in de brede blik die het biedt in een tijdvak dat als barbaarse donkere wereld niet voor niets de bijnaam ‘duistere middeleeuwen’ draagt. Een tijdperk dat zich uitstrekt over de nadagen van de oudheid, over de cultuurbotsing tussen de antieke wereld en het opkomende christendom en de daaruit voortvloeiende integratie en verzelfstandiging van de nieuwe orde. Het toont ons de val en het verval van Rome – eens *caput mundi*, hoofd der wereld – in de vijfde eeuw en de *renovatio* die daar weer op volgde, de enorme verwarring die de demografische verschuivingen – de komst van Goten, Visigoten, Hunnen, Germanen in Midden-Italië – veroorzaakten, eschatologische ontwikkelingen die gepaard gingen met ziekten en hongersnoden. Nolthenius waagt het een meervoudig perspectief te richten op de enkelingen die ons uit dat tijdperk met naam bekend zijn, ze geeft ze een gezicht, een kwalificatie. Ze leunt op de individuen van destijds, projecteert welbewust ‘het individu’ in dit cultuurtijdperk der anonimiteit, om de ontwikkelingen binnen ons begrip te kunnen brengen: Augustinus, de twijfelaar, was een muzisch mens...; Claudius de Merovinger liet zich dopen, waardoor de Franken de geschiedenis binnen konden komen...; het kon niet uitblijven dat de Frankische taalgeleerden op de Romeinse knoeters neer gingen zien...; dat bijna alle elementen van de achtste eeuwse pausmis tot in de twintigste eeuw bewaard bleven, is te danken aan noorderlingen als Chrodegang... Nolthenius autoriseert ontwikkelingen rondom het Gregoriaans en het vroege christendom met prominente namen die de geschiedenis ons naliet: Chrodegang, Boethius, Notker Balbulus, Gregorius, Constantijn, Ambrosius, Clovis, Karel, Pepijn... In deze werkwijze was zij als cultuurwetenschapper in 1981 haar tijd vooruit: oog in oog met een aldus gepersonifieerde wereld krijgt de lezer de mogelijkheid daar binnen te treden, de melodieën te aanhoren – zelfs mee te zingen –, de sarcofagen en mozaïeken zelf te beschouwen, de ivoren voorwerpen zelf ter hand te nemen en een eigen plaats in te nemen in de geschiedenis die zich ‘tussen hemel en aarde’ voor ons uitspreidt. In deze heruitgave is de oorspronkelijke weergave in stand gehouden. De transcriptie van de neumen waarvoor Nolthenius destijds het voor een algemeen publiek meest aansprekende notenbeeld koos, is om die reden gehandhaafd. Vanwege een veelheid van studies op verschillende terreinen van de mediëvistiek, over en rondom het Gregoriaans, is een bibliografie toegevoegd, aangevuld en in wetenschappelijke disciplines ingedeeld.